

Alapnév és származéknév összefüggései a Tihanyi összeírás személyneveiben*

MOZGA EVELIN

1. Az 1211-re datált Tihanyi összeírás személynévi állományában számos olyan névpárra, sok esetben jelentősen kiterjedt névbokorra lelhetünk, amelyek összetartozása a címben jelzett alapnév és származéknév tekintetében vitathatatlan. Mielőtt azonban e névcsoportok összefüggéseire részletesebben rátérnék, érdemes e kifejezések pontos értelmezését is megadni.

A két terminus közötti korrelációból adódik, hogy definiálásuk egymás nélkül nem lehetséges: ezáltal alapnévnek tekinthető minden olyan személynévi alak, amelyből különböző névalkotási eljárások révén új személynévformák jönnek létre, voltaképpen új személynévformák alapjául szolgálnak; míg a származéknév olyan másodlagos személynév, amely valamely más személynévből keletkezett — annak származékaként — különböző névalkotási módok eredményeképpen (ehhez lásd TÓTH 2016: 249). A két névtípus viszonyát leggyakrabban a jövevénynevek — elsősorban a referáló szerepű egyházi latin személynevek — és a belőlük alakult magyar származékok vonatkozásában szokás vizsgálni, noha természetesen más személynévtípus is betölthet alapnévi szerepet, ha belőle másodlagos személynévi alakok jönnek létre.

Ez a megkötés egyúttal azt is jelenti, hogy az adott nyelvhez — jelen esetben a magyarhoz — kötött képző nélküli sajátosságjelölő névfajta is állhat alapnévi funkcióban, ha annak különféle alakai módosulásaival származéknevek keletkeztek. Mivel azonban annak eldöntésére nincs módunk, hogy például a *Haragos* személynév a *Harag* személynévből vagy a *harag*, *haragos* magyar közszóból keletkezett-e, így a *Haragos*-féle személynevek származéknévi szerepét mint lehetőségét elméleti szinten fenntartom ugyan, de ennek igazolását csak nagyon kivételesen szerencsés esetben látom igazolhatónak (vö. TÓTH 2016: 250–251, MOZGA 2013: 161–163, B. LÖRINCZY 1962: 33–36).

Ilyen megfontolásból az alapnév és származéknév közötti összefüggéseket jelen írásomban a Tihanyi összeírás személynévi bázisának csak azon részében

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport keretében készült.

vizsgálom, ahol az alapnév valamilyen idegen eredetű jövevénynév (illetve annak magyar megfelelője), s ezek származéknevei állnak az analízis középpontjában. Ehhez azt is fontos hozzátennünk, hogy ugyan rendszerint a görög-latin gyökekre visszamenő egyházi személynevek körében találunk kiterjedt származékhalózatokat a nagyobb megterheltségükből is adódóan, de a jelenséget a definíció szerint — ahogyan azt látni fogjuk — más etimonú (főképpen német, szláv) nevek esetében is tetten érhetjük.

2. A Tihanyi összeírás jövevény-személynévi anyagában találunk olyan személyneveket is, amelyek csak alapnévi formájukban fordulnak elő e jogi iratban. Ezek között vannak görög-latin gyökekre visszamenő, ószövegségből és újszövegségből származó személynevek, pl. *Abel, Acentus, Alexander, Alexius, Apollinaris, Barnabas, David, Dionysius, Fabianus, Florianus, Gallus, Georgius, Laurentius, Magdalene, Magnus, Mauritius, Salamon, Samson, Saul, Stephanus ~ Stephan, Tertius* stb.; valamint szláv, pl. *Buduoy* [Budvoj], *Kazmerio ~ Cazmer, Ladizlaus, Lodomir, Vingislou, Yroslau ~ Yroslou, Bolosoy ~ Bolosey, Micula ~ Micola, Radista, Rodoan, Riba, Vgrun ~ Vgron* stb.; német, pl. *Corrad, Cumpurd, Ditmar ~ Detmar, Detric, Eiureuh* (< ném. *Egirich*), *Folbert ~ Fulbert, Guirold ~ Gyrold, Herruig, Lambert ~ Lamberto, Nicard, Wolter ~ Wolterh, Wilmos ~ Vilmos, Welprit* stb.; valamint török nevek is, pl. *Beche ~ Bece, Ibrachin ~ Ibrahim, Song ~ Sonc ~ Souc, Tay, Tiuan ~ Tiwan ~ Tjuan ~ Thiuan* stb. Annak eldöntésére nincs lehetőségünk, hogy az oklevélírói gyakorlat normáit követő lejegyző a fenti módon megjelenő névalakokkal a valóban használt személynévformákat rögzítette-e, vagy ezen névalakok mögött más élőszóbeli elnevezések is meghúzódhattak esetleg, és az alapnévvel megjelölt személyek a valóságban e nevek valamely származékát vagy származékait viselhették. Ez utóbbival bizonyos megfontolások alapján mindenképpen számolnunk kell (vö. TÓTH 2016: 256), míg a névadatok egy része vélhetően a ténylegesen használt névformát takarja. A jogi iratok sajátosságaira jellemző oklevélírói gyakorlatot érhetjük tetten néhány olyan oklevélbeli névemlítés során, amikor a testvérek egyikét a latin alapnévvel, míg a további családtagokat annak valamely származéknevével említik, de ez a jelenség ugyanazon személy nevének különböző rögzítése során is tetten érhető az oklevél két példányában: *In villa Pechel isti sunt vdornici: [...] filius Cuet, Luca, Luxa, Lucas* (PRT. 10: 504), *In villa Fured [...] vinitores: Surcum filiis suis Alexio, Nicholao et Micu; vdornici in villa eadem Gomas [...] filius Bodoy (Buduoey), Moyna cum filiis suis Figuth, Pet (Figud, Petur), Eceh* (PRT. 10: 506, 513, további oklevélbeli példákhoz lásd még MOZGA 2016: 73–74).

3. Az ómagyar kor időszakában a származéknevek létrehozásában elsősorban két morfológiai eszközzel számolhatunk: a névrövidüléssel és a névképzéssel. Mindkét névalkotási eljárás — más nyelvek hasonló személynévalkotó mintázatai alapján — univerzálisnak tekinthető, melyek jelentős szerepet töltek be a

jövevényeknek a magyar személynévrendszerbe történő integrálódása során is.

3.1. A rövidült személynéveknek BENKŐ LORÁND nyomán (1950a: 230–233, később lásd RÁCZ 1966; HAJDÚ 1974: 46–60, 2003: 639–648) négyféle csoportját szokás megkülönböztetni, mégpedig a rövidült személynévtő szótagszáma és végződésének jellege alapján. E névalakító eljárás során az alapul szolgáló név egy- vagy kétszótagos, nyílt (*Pou* < *Paulus*; *Sala* < *Salamon*) vagy zárt (*Ant* < *Antonius*; *Bortol* < *Bartolomeus*) formájúvá módosul. E besorolás szerint az alább látható *Bertu*, *Micu*, *Marcu*, *Timu*, *Lampu*, *Sycu*, *Vitu* nevek is az egyszótagos zárt rövidülések közé sorolandók, mivel a névvégeken található felső nyelvvállású véghangzó inetimologikus eredetű lehetett, és analógiásan kapcsolódhatott más hasonló szerkezetű ómagyar kori nevek mintájára, feltehetően már a rövidülés pillanatában (BENKŐ 1950a: 231–233).

Egytagú, nyílt szótagra végződő rövidült alakra az 1211. évi oklevélből egyetlen bizonytalan személynévi példát idézhetünk: egy Besenyő faluban élő jobbágy fiának nevét rögzíti az oklevélíró *Rou* (PRT. 10: 510) formában, mely esetleg valamely hasonló kezdetű jövevénynév (pl. *Robertus*, *Rodolphus*, *Rolandus*, *Ronaldus* stb.; vö. ÁSz.) rövidüléséből származhat. Kéttagú, zárt szótagra végződő rövidülésekre csak a latin *-us* végződés elhagyásával alakult magyar alapnévi alakokat (pl. *Stephanus* > *Stephan*, *Gregorius* > *Gregor* stb.) találtam a vizsgált oklevélben.

A rövidült nevek túlnyomó részét kitevő egytagú, zárt szótara végződő rövidülésekre — más 12–13. századi forrásokhoz hasonlóan — a Tihanyi összeírásban is számos példára lelhetünk: *Chris* < lat. *Christianus*, *Christoforus*, *Crisius*, *Crispinus*, *Dom* < lat. *Dominicus* (magy. *Domokos*, *Domínik*) vagy *Damianus* (magy. *Domján*), *Jac* < lat. *Jacobus* (magy. *Jakab*, *Jákob*), *Mic*, *Mich*, *Micu* < lat. *Nicholaus* (magy. *Miklós*), *Marc*, *Marcu* < lat. *Marcus*, *Pet* < lat. *Petrus* (magy. *Péter*), *Sycu* < lat. *Sixtus*, *Timu* < lat. *Timotheus* (magy. *Timóteus*, *Timót*), *Zah* < lat. *Zacharias* (magy. *Zakariás*), *Bertu* < ném. *Berthold*, *Bertolf*, *Bertram*, *Bertfried* stb. vagy lat. *Bartholomeus*, *Heim* ~ *Heym* < ném. *Heimrich*, *Lampu* < ném. *Lambert*, *Bod* < szl. *Budimir*, *Budislav*, *Budivoj*, *Vitu* < lat. *Vitus* vagy szl. *Vitomer*, *Vitoslav*, *Vito*, *Vitus* stb. Az ily módon rövidült tövek alapnevei jórészt az egyházi, latin-görög eredetű névanyagból kerülnek ki, de egy-két kivételes esetben szláv vagy német alapnevekre is gondolhatunk, noha ezek mindegyikénél óvatosnak kell a keletkezéstörténetet illetően lennünk, mert például *Heim*, illetve *Bod* névformájú nevet a német, illetve a szláv névhasználatban is találunk (vö. MOZGA 2020: 145, 154, 2018: 10, 2019: 204), vagyis nemigen dönthető el az, hogy ezen nevek esetében magyar névalakítási folyamattal számolhatunk vagy egyszerűen német, illetve szláv nyelvi átvételekkel.

Kéttagú nyílt szótagra végződő rövidüléssel keletkezettek a Tihanyi összeírás alábbi nevei: *Anta* < lat. *Antaleus* vagy *Antonius*, *Bene* < lat. *Benedictus*

(magy. *Benedek*), *Luca* < lat. *Lucas* (magy. *Lukács*), *Borta* < lat. *Bartholomeus*, *Deme* < lat. *Demetrius* (magy. *Demeter*), *Hede* < ném. *Hedericus*, *Pete* < lat. *Petrus* (magy. *Péter*), *Sala* < lat./magy. *Salamon*, *Rada* < *Radoslav*, *Radomir*, *Radovan*, *Dersi* < szl. *Držimir*, *Deržislav* (vö. még RÁ CZ 1959–1960, VARGA 1931) stb. A fenti példák is jól szemléltetik, hogy a kétszótagú nyílt végű származékok gyakran végződtek *-a/-e* hangzókra, mely egy újabb problémával szembesít minket a névalkotó folyamat felderítésekor. E morfé mák ugyanis egybeesnek az ómagyar korban rendkívül produktív *-a/-e* képzővel (SZEGFŰ 1991: 251), így e nevek kialakulásának ügyében lehetetlen állást foglalni a rövidülés, illetve a rövidülés + képzés kérdésében. Tovább bonyolíthatják a sort az olyan névformák, melyek származása még több irányból magyarázható. Ilyen például a vizsgált oklevél egyik jobbjágyának *Pasca* formában rögzített neve. A névalak létrejöhetett a latin *Paschasius* névből rövidüléssel, ez esetben mint származéknévét íté lhetjük meg. Ugyanakkor, mivel a szláv nyelvekben is találunk ilyen formájú névalakot, szláv névátvétellel is számolnunk kell. A névvel kapcsolatban azonban egy másik keletkezési útvonal is felmerülhet. E szerint egy feltételezett — nem adatolható — magyar *pászka* ’húsvét’ jelentésű közszó is lehetett a kérdéses név alapja, párhuzamba állítva a korban gyakran feltűnő *Húsvét* személynevekkel (MOZGA 2019: 202). A *Rada* névalak ugyancsak jelen van a szláv névhasználatban is, vö. blg. *Páda* szn. (ILCSEV 1969: 415–416), szb.-hv. *Rada* szn. (GRKOVIĆ 1977: 164), cseh *Rada* szn. (BENEŠ 1962: 59), így az adott névalakítási folyamatok révén létrejöhettek egyaránt a magyarban és a szlávban is. Ezek a példák jól mutatják, hogy a nevek sokszor bizonytalan keletkezéstörténete miatt milyen nehézségekkel vagyunk kénytelenek szembenézni egy-egy név megítélése kapcsán alapnév és származéknév viszonylatában is.

3.2. A személynévképzés mint névalkotási eljárás jelentős szerepet játszott abban, hogy a már meglévő személynévállomány újabb egyedekkel gazdagodhasson, és ezzel egyidejűleg egyes neveknek rendkívül kiterjed származéknév-hálózata alakult ki. A képzéssel létrehozott másodlagos nevek ugyanolyan funkcionális értékkel bírhattak, mint az alapnevekből rövidítéssel létrehozott új megnevezések. Elsődleges funkciójuk az lehetett, hogy a jövevényszemélynevek minél jobban belesimulhassanak a magyar névelemek rendszerébe, melyhez emellett olykor akár többlet — becéző, kedveskedő, tehát affektív — szerep is társulhatott (vö. TÓTH 2016: 247–248, SZEGFŰ 1991: 250), ezt utóbbit azonban a korabeli forrásokban szereplő személynévi adatok alapján többnyire nem lehet megragadni.

Ugyanígy sok a kétely bizonyos névformánsok azonosítása körül is. Vannak ugyanis közöttük olyanok, amelyek a különböző nyelvekben azonosak. A probléma leginkább a szláv előzményt sejtető neveinknél vetődik fel, hiszen számos névformáns — mint például az *-a*, *-ó*, *-s* ~ *-cs*, *-us*, *-ók*, *-kó*, *-csó*, *-ka*, *-sa*, *-ca*

képző (vö. J. SOLTÉSZ 1983: 274) — a magyar és szláv nevekben egyaránt megjelenik. Ennél fogva pedig annak eldöntése, hogy egy nevet készen kaptunk-e egy másik nyelvben is használatos morfémával együtt, vagy magyar névalkotói folyamat révén járult hozzá az ugyanolyan formájú magyar képzőelem, javarészt nemigen lehetséges (vö. KNEZSA 1965: 29, 50, 68, B. LŐRINCZY 1962: 29–30, FEHÉRTÓI 1995: 185–187). Ezt a jelenséget kiválóan szemlélteti az oklevél *Domsa* formájú személyneve. Ez éppúgy létrejöhetett magyar névalkotó eljárás során a latin *Dominicus* vagy *Damianus* névből — illetve ezek magyar *Domokos*, *Domini*, *Domján* alapnévi változataiból — első szótagi rövidüléssel és magyar *-sa* képzőbokor hozzátoldásával (e képzőbokor magyar közszoói előzményű neveken való előfordulásához lásd *Fiasa*, *Zemse*, *Fehersa*, *Tarsa* stb., vö. SZEGFŰ 1991: 252, B. LŐRINCZY 1962: 34–37, D. BARTHA 1958: 113–114), mint ahogyan ugyanezen gyökerekkel rendelkező, csak a szlávban végbement névmódosítás útján is. Minthogy a *Domsa* név a szláv nyelvekben is előfordul, vö. szb.-hv. *Domša* (MARETIĆ 1886–1887. 2: 151), így pusztán névkölcsönzés is állhat az ehhez hasonló, azonos alakú képzőelemekkel alkotott személynevek mögött (vö. MELICH 1907: 176, SZABÓ 1954: 28). A nyelvek közötti morfémaazonosság ennél azonban még kiterjedtebb is lehet azért, hogy nemcsak két, hanem három (vagy akár több) forrásból is odakerülhetett a nevek végére. A magyarban jellemzően az *-us* végződésű nevek kapcsán kerül elő ez a probléma leginkább, hiszen itt az alaki egyezés egy lehetséges latin irányvonallal bővül tovább. A Tihanyi összeírás megfogalmazója három alkalommal rögzíti a *Petus* nevet. MELICH JÁNOS még úgy tartotta, hogy e nevek végén a szláv *-uš* képzőt lehet azonosítani (1903–1905: 122). Másrészt viszont a latin *Petrus* (illetve ennek magyar *Péter* megfelelőjének) első szótagi rövidülésével és magyar *-(u)s* képzővel való megtoldásával — melyet számos hasonló oklevélbeli példa (*Marcus*, *Lucus*, *Domus*, *Demus* stb.) is támogat — is létrejöhetett a kérdéses névalak. Végezetül pedig a korabeli oklevélírói magatartás latinizáló törekvéseit is feltételezhetjük az *-us* végzésekben nemcsak az alapnevek, hanem akár bizonyos származékneveket illetően is (vö. TÓTH 2016: 98–99). Ehhez még egy dolgot érdemes hozzátennünk. A nyelvek közötti képzőkapcsolat, úgy vélem, azt is eredményezheti, hogy egy-egy ómagyar korban használt név több síkon is létrejöhetett. Így nem tartom azt sem kizártnak, hogy ugyanaz a névalak egyes névközösségekben szláv — vagy más nyelvi — névátvétel útján honosodott meg, míg másutt más nevek analógiájára magyar névalkotó eljárás során realizálódott, majd a nevek terjedése, referáló névként való rögzülése ezt a keletkezés-történetbeli többirányúságot elhomályosította.

4. Az alapnév és származéknév közötti összefüggések pontos felderítésében sokszor nehézséget okoz az, hogy egy-egy származéknév egyidejűleg több alapnévhez is kapcsolható. Ennek oka leggyakrabban az, hogy a jövevényszemélynevek magyar névrendszerbe való beillesztésének egyik jellemző eljárása során az

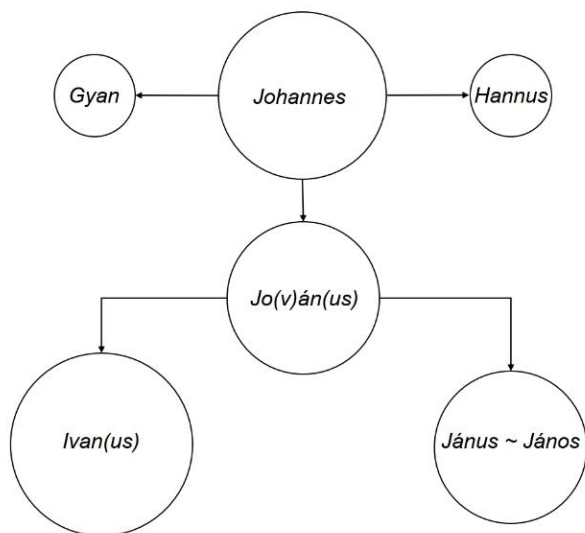
idegen név egy-két szótagosra rövidül, majd ez további magyar formánsokkal bővül. Ez a néhány hangból álló névszegmens pedig szükségszerűen magával hozza azt, hogy a névalakok első részének egybeesése alapján egy-egy származéknev kapcsán több alapnév is feltehető. A Tihanyi összeírásban is számos hasonló példára lelhetünk: a *Dom*, *Domas*, *Domus* származéknevek — ahogyan azt már korábban is jeleztem — létrejöhetnek a latin *Domīnicus* vagy *Damianus* névből (illetve ezek magyar *Domokos*, *Dominik*, *Domján* alapnévi változataiból) egyaránt. Az ilyen esetekben akkor járunk el helyesen, ha minden alapnévként feltételezhető lehetőséget számba veszünk. A probléma a korábbi szakirodalomban is rendre felmerül (vö. TÓTH 2016: 250, SLÍZ 2017: 42–43, 2011: 58, 66, MOZGA 2016: 71–72), így erre a kérdéskörre részletesebben e helyütt nem térek ki.

5. Az elméleti megfontolások után, írásom második részében a gyakorlatban, a latin *Johannes* név ómagyar kori kapcsolatrendszerén keresztül fogom szemléltetni, hogy milyen szövevényes viszonyrendszer alakulhat ki alapnevek és származéknevek között. A héber eredetű személynév, mely az ó- és újszövetségben is megtalálható, a keresztény területeken latin *Johannes* formában terjedt el. A középkori okleveles források alapján az egyik leggyakoribb személynév volt a középkori Magyarországon: az Árpád-kori személynévtár a vonatkozó szócikkében több mint öt hasábon keresztül sorolja az Árpád-kori latinos formában lejegyzett alapnév különböző írásváltozatú (*Iohannes*, *Iohannus*, *Iohanus*, *Ioahannus*, *Ioannes*, *Ihoannes*, *Ihoannus*, *Ihoines*, *Ihones*, *Ihonies*, *Ihonnus*, *Ihonnus*) adatait (ÁSz.). Amint azt az 1. ábrán is láthatjuk, a névnek a névadaptációs eljárások során a magyarban többféle alapnévnek tekintett alakváltozata is létrejött, mely aztán többvonalú változás révén egyrészt a *János*, másrészt az *Iván* nevet eredményezte.¹ Ezek a névformák kiegészülnek továbbá az alaki kölcsönnevekkel, amelyek e név más nyelvből átvett valamely alakváltozatát honosították meg a magyarban: ilyen a *Johannes* szláv *Hannus*, vallon *Gyan* vagy német *Hank*² változata. Elképzelhető, hogy a Tihanyi összeírás a korban egyedi előfordulású *Honus* formájú névemlítése is a szláv *Hannus* változatot takarhatja esetleg, mely a német nyelvbe is a szlávból került be (vö. SLÍZ 2017: 40, 144, SCHLIMPERT 1978: 51, *Hanoš*, *Hanuš*). Az említett jövevénynévformák közül a *Gyán*-ból alakult származéknevek a valós névhasználatban is bizonyosan élhettek, ezt a későbbi századokban fennmaradt történeti családnévi vonatkozású adatai bizonyítják leginkább (vö. RMCsSz. *Gyána*, *Gyánó*, *Gyános*), ennek hiánya persze nem zárja ki a többi e körben idézett személynévi alak valós használatát.

¹ A változási folyamatokat az adatok fényében így rekonstruálhatjuk: *Johannes* > *Joannes* > *Joanes* > *Joánus* ~ *Joános* > *János*; *Johannes* > *Joannes* > *Joanes* > *Jovánus* ~ *Jovánus* > *Jován* > *Iván* (HAJDÚ 2010: 223, 229, FEKETE 2007: 88, 91, GALAMBOS 1942: 28, MELICH 1940: 150).

² Árpád-kori adatok híján a *Hank* név esetében későbbi korszakban való átvételre gondolhatunk.

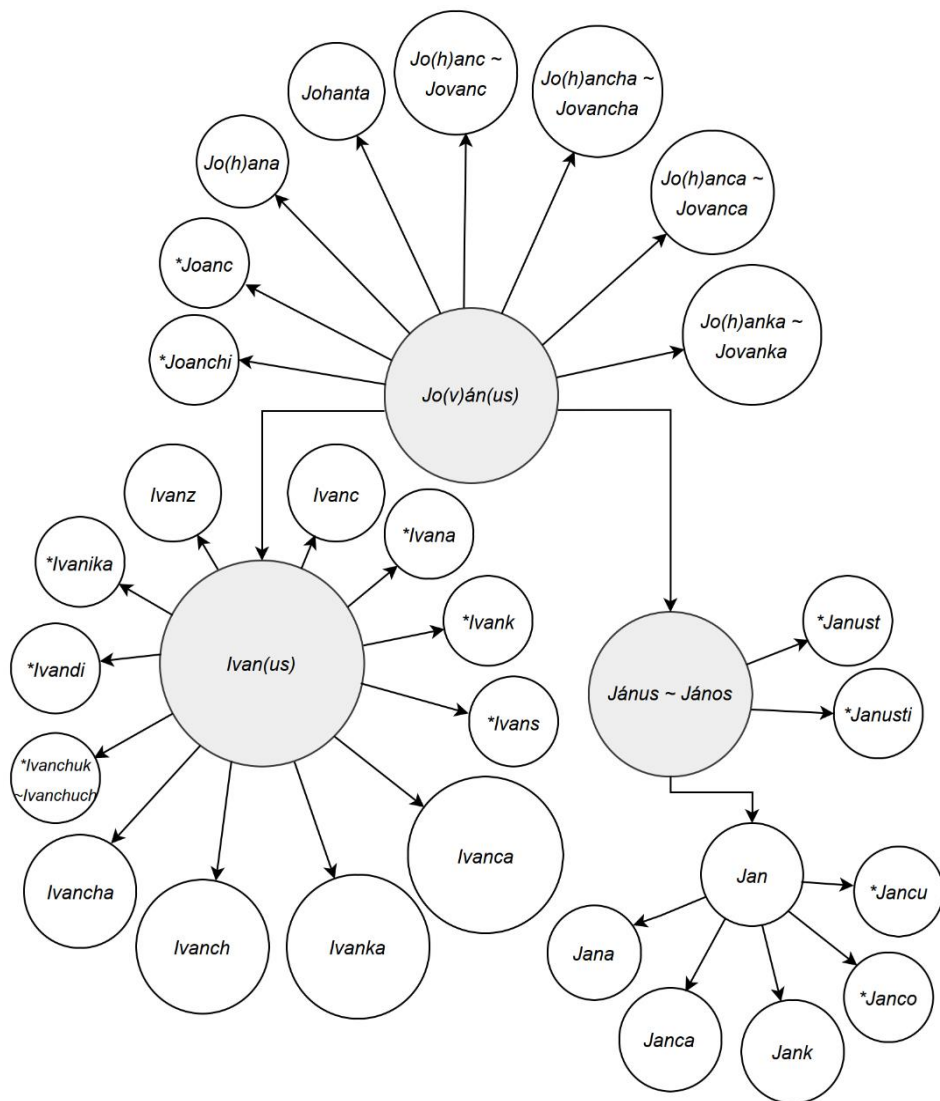
Az alapnevek (1. ábra) és a származéknevek (2. ábra) viszonyát, illetve gyakoriságát ábrák segítségével mutatom be. Az egyes névformák gyakoriságát a körök méretével szemléltetem.

1. ábra. A latin *Johannes* alapnevei a magyarban

A név meglehetősen összetett alapnévi rendszeréből és nagy produktívásából is adódik, hogy már igen korán kiterjedt származéknev-hálózattal rendelkezett. Az alábbiakban — a 2. ábrán szemléltetve — a magyarban keletkezett alapnevek körül kirajzolódó névbokrokat elemzem.

A latin *Johannes* második szótagbeli *-h-* hangját a magyarban nem ejthették — de írásban néhol jelölték —, így egy hiátusos, *Jo-* kezdetű rövidült formát tekinthetünk elsődleges alapnévnek a magyarban, melyben az érzékelt hiátust már helyenként *v*-vel megszüntették. A hiátus okozta bizonytalanságot jól mutatják az olyan ingadozó oklevélírói megoldások, amikor egy oklevélen belül ugyanaz a személy van különbözőképpen rögzítve, például: cr 1296: *Iohanka* villicus et cives ac iudei de Curmend ex una parte [...] *Iowanca* villicus (ÁSz.). Ugyanezt az ingadozást a Tihanyi összeírás két példányának váltakozó jelölésmódjában is megfigyelhetjük, vö. 1211: In villa Zamthou [...] joubagiones ecclesie: filii Bene, Borid [...] Prid [...] fratres sui Johannes, *Joanca* (*Johanca*); In villa Zeuleus [...] sunt servi ecclesie [...] Chetur (Cheter), Heleh, Coza cum filio suo Johanne et *Johanca* (*Joanca*), Ceke cum filiis suis (PRT. 10: 514, 516). Az így kapott *Jo(v)an(us)* alak az Árpád-kori forrásokban viszonylag gyakran tűnik fel, FEHÉRTÓI KATALIN mintegy másfél hasábon keresztül rögzíti az ide tartozó korabeli adatokat névtárban (ÁSz.).

2. ábra. A *Jo(v)ánus*, az *Iván(us)* és a *Jánus* származéknevei

Ez a köztés névváltozat számos származékszemélynév kiindulópontjául is szolgált. Közülük az ábrán *-gal jelölt, az adott korban egyedi előfordulását *Joancu*, *Joanchi* alakjai éppen a Tihanyi összeírásban jelentkeznek. A *Joancu* minden bizonnyal a *Jo(h)anc* (3) ~ *Iouanc* (1) névformákhoz köthető tövéghangzós forma. A mindössze kétszer előforduló *Jo(h)ana* női név csak kis valószínűséggel tekinthető *-a* képzővel alakult magyar származéknévnek, BERRÁR JOLÁN szerint sokkal inkább német átvétel lehet (1952: 37). A *Johanta* alakváltozat is

csupán háromszor fordul elő az Árpád-kori forrásokban. A *-t-* nagy valószínűség szerint más *Jo-* kezdetű személynevek (pl. *Jolánta*) hatására kerülhetett a névbe (vö. SLÍZ 2017: 59–63). Szembetűnően magas (több mint 80) a *Jo(v)an* alapnévből való *-ka* és *-csa* képzőbokkal alakult származéknevek aránya. Ezeknek *-ca*, *-ka* és *-cha* végződéssel rögzített alakjait külön tüntettem fel, melyekben keveredve lehetnek jelen *-ka* és *-csa* képzős személynevek. A kor jogi iratainak jelölésmódja ugyanis korántsem egységes, az egyes hangok lejegyzésében nagyfokú ingadozásokat tapasztalhatunk, akár egyetlen oklevélen belül is (vö. KNIEZSA 1928: 189, 1952: 11, 1959: 5).

A *Jo(v)an(us)* alapnévből a korábban említett alaktani módosulások révén már az Árpád-korban két további alapnév, a *Jánus* ~ *János* és az *Iván(us)* alakult, melyek korabeli adatainak számszerűsített mutatói azt láttatják, hogy gyakoriság tekintetében előzményneveüket is meghaladják. FEHÉRTÓI KATALIN a névtárban az *Iván(us)* okleveles adatait több mint négy hasábon keresztül közli (ÁSz.). A név a magyarban az alábbi diakrón változási sorral jellemezhető: *Johannes* > *Joannes* > *Joanes* > *Jovános* ~ *Jován(us)* > *Iván(us)* ~ *Iván(os)* (SLÍZ 2017: 43, HAJDÚ 2010: 223, FEKETE 2007: 88, KÁLMÁN 1996: 52, BENKŐ 1950b: 125, GALAMBOS 1942: 29, MELICH 1940: 149–151). A *jo-* > *i-* hangváltozás szabályos hangfejlődés volt a régi magyarban, vö. *jonkább* > *inkább*, *jorg-* > *irg(alom)*, *Jonata* hn. > *Inota* hn., *R. johtot* > *iktat* (KISS 1987: 333, BENKŐ 1948: 54, 1950b: 125, MELICH 1913: 10). A latin *Johannes*-ből a különböző szláv nyelvekben *Iván* formájú név is alakult, így elméletileg a szláv átvétel sem zárható ki (vö. MELICH 1903–1905: 113–114), de kevésbé tartható valószínűnek a korai ómagyar korban, ez a körülmény inkább a név későbbi elterjedtségére lehetett nagy hatással (vö. SLÍZ 2011a: 65, 2017: 53, HAJDÚ 2010: 223, BENKŐ 1950b: 125, MELICH 1940: 150). Az *Iván(us)* kiterjedt származéknevbokkal rendelkezik, de jónéhány névalak közülük csupán egyedi előfordulása volt a korban, pl. *Ivana* (női név), *Ivank*, *Ivans*, *Ivanchuk* ~ *Ivanchuch*, *Ivanika*, *Ivandi*. Az Árpád-kori személynévtár az *Ivanc* (3), *Ivans*, *Ivanz* (2) névformákat közös szócikkben tárgyalja, melyeket az egyszeri előfordulása *Ivank* és a 20 adattal rendelkező *Ivanch* névalakkal egyaránt kapcsolatba hozhatónak tart. A kor helyesírási következetlenségéből adódóan a tényleges formánsok szétválasztása bizonytalan, így ezeket a különböző írású alakokat külön-külön tüntettem fel. Az alapnévi előzményhez hasonlóan itt is a *-ka* és *-csa* képzőbokkal alakult származékneveket kiugróan magas számmal (az *Ivanca* fél-, az *Ivanca* háromnegyed-, míg az *Ivanca* névadatai majdnem háromhasábnyi terjedelemben jelentkeznek az Árpád-kori személynévtárban) lehet dokumentálni más származéknevi változatokhoz képest (ÁSz.). Az *e* morféimakkal alakult származékok elterjedéséhez nagyban hozzájárulhatott az a körülmény, hogy a formáns, amivel alakultak produktív személynévképző volt a szláv nyelvekben is, így az ilyen módon képzett átvett szláv nevek a magyar képző elterjedéséhez is nagyban hozzájárulhattak (vö. TÓTH 2016: 250, SZEGFÜ 1991: 253). A 14–17. századi

családnévi adatok néhány származék továbbélését is jelzik, így ezek a *-cs*, a *-ka* és az *-s* képzős származékok valós személynévi státuszát mindenképpen megerősítik (RMCsSz. 502–503, *Iváncs*, *Ivánka*, *Ivános*).

A *Jo(v)an(us)* másik alakulási iránya a *Jánus* ~ *János* alapnévhez vezetett oly módon, hogy az *oa* hiátusos helyzet az *o* kiesésével szűnt meg (vö. HAJDÚ 2010: 229). A *Jánus* ~ *János* viszonylag gyakran előfordul az Árpád-kori magyarországi oklevelekben, első adata egy a 11. századra datált oklevélből származik, vö. [XI]/Krón: *Ianus*. Az alapnév teljes alakjából csak a *Janust*, *Janusti* származékok alakultak, melyek kizárólag az 1138/1329-es dömösi prépostság adománylevelében fordulnak elő egy-egy személy említéseként (ÁSz.). Ennek az alapnévnek a korban leggyakrabban adatható származékneve elsőszótagi rövidítéssel keletkezett. A *Jan* névalak már egészen korán kimutatható az Árpád-kori forrásokban, első említései a 11. századból valók, és egy kikövetkeztetett évszámú, valamint egy hamis oklevélben jelentkeznek, mindösszesen pedig 29 említése fordul elő FEHÉRTÓI névtárában (ÁSz.). Talán ez a némileg nagyobb megterheltség vonzotta magával azt az egyébként nem szokatlan jelenséget, hogy tudniillik származéknevek szolgáltak alapul további származéknevek képzéséhez (vö. TÓTH 2016: 252). A *Jan* névből *Jana*, *Janca*, *Janco*, *Jancu* és *Jank* formájú nevek alakultak az adott korszakban. Közülük — ahogyan ezt az ábrán a körök nagyságával jeleztem is — a *Jank* (és a minden bizonnyal ide sorolandó tövéghangzós *Jancu*) gyakorisága számottevő, mely 14 Árpád-kori oklevélben tűnik fel, míg a többi említett névforma alig néhány adattal dokumentálható (ÁSz.). Mivel azonban a *Jank* mellett a *Janca* és *Janco* névalakok a későbbi századok családnevei között is jelen vannak (vö. RMCsSz. *Jánk*, *Janka*, *Jankó*), így egyedül a három adattal rendelkező *Jana* ómagyar kori valós létét nem erősítik meg további információk (de persze ez nem jelenti feltétlenül ennek kétséges voltát).

6. A Tihanyi összeírás személynévi példáiból kiinduló, az ómagyar kori alapnevek és származéknevek összefüggéseit taglaló munkámban elsősorban azokra a problémákra kívántam rávilágítani, amelyek megmutatják, hogy sok esetben egyetlen névalak helyes megítélése kapcsán is milyen nehézségekbe ütközhetünk. Az világosan látszik, hogy a nevek morfológiai leírása az — a nevek funkcionális szerepével szemben —, ami könnyebben megragadható a korabeli források alapján, de még itt is sok bizonytalansággal találkozhatunk szembe magunkat még akkor is, ha időnként támaszkodhatunk olyan nyelvi fogódzókra, amelyek segíthetnek az eligazodásban. Az is igazolódott az analízis során, hogy a korszak nagy megterheltségű neveinek kiterjedt származéknévi hálózatával számolhatunk. A származéknevek megterheltsége viszont nem feltétlenül jelzi előre a név további korszakokban való fennmaradását, hiszen jó néhány olyan, a korban egyedi előfordulású származéknév is feltűnik a vizsgált névadatok között, amelyek valós névhasználati értékét aztán a történeti családnevek nagy bizonyossággal tudják alátámasztani.

Irodalom

- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.
- D. BARTHA KATALIN 1958. *A magyar szóképzés története*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENEŠ, JOSEF 1962. *O českých příjmeních*. Praha, Československé akademie věd.
- BENKŐ LORÁND 1948. *Enlaka*. Szó- és szólásmagyarázatok. *Magyar Nyelv* 44: 54.
- BENKŐ LORÁND 1950a. Árpád-kori személynevek. *Magyar Nyelvőr* 74: 18–23.
- BENKŐ LORÁND 1950b. Fiatal nevek és őseik. *Magyar Nyelvőr* 74: 123–128.
- BERRÁR JOLÁN 1952. *Női neveink 1400-ig*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 80. Budapest.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1995. Árpád-kori személyneveink nyelvtörténeti felhasználásáról. *Magyar Nyelvőr* 119: 180–189.
- FEKETE ANTAL 2007³. *Keresztneveink, védőszentjeink*. Budapest, Szent István Társulat.
- GALAMBOS LÁSZLÓ 1942. *A szentírási eredetű személynevek a Várad Regestrumban*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 64. Budapest.
- GRKOVIĆ 1977. = ГРКОВИЋ, МИЛИЦА, *Речник личних имена у Срба*. Београд, Вук Караџић.
- HAJDÚ MIHÁLY 1974. *Magyar becézőnevek (1770–1970)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Budapest, Osiris Kiadó.
- HAJDÚ MIHÁLY 2010. *Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- ILCSEV 1969. = ИЛЧЕВ, СТЕФАН, *Речник на личните и фамилни имена у българите*. София, Българска Академия На Науките.
- KÁLMÁN BÉLA 1996⁴. *A nevek világa*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- KISS LAJOS 1987. Földrajzinév- és szófejtő vizsgálatok. *Magyar Nyelv* 83: 331–345.
- KNIEZSA ISTVÁN 1928–1929. A magyar helyesírás a tatárjárásig. *Magyar Nyelv* 24: 188–197, 257–265, 318–327; 25: 27–34.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KNIEZSA ISTVÁN 1959. *A magyar helyesírás története*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- KNIEZSA ISTVÁN 1965. *A magyar és a szlovák családnevek rendszere*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- B. LŐRINCZY ÉVA 1962. *Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban*. Nyelvtudományi Értekezések 33. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- MELICH JÁNOS 1903–1905. *Szláv jövevényszavaink 1/1–2*. Budapest, Franklin-Társulat Könyvnyomda.
- MELICH JÁNOS 1907. Az Árpád-kori becéző keresztnevek egy csoportjáról. *Magyar Nyelv* 3: 165–176.

- MELICH JÁNOS 1940. Latin jövevényszavaink végződésének alakulásmódjáról. *Magyar Nyelv* 36: 145–159.
- MELICH JÁNOS 1913. A magyar tárgyias igeragozás. *Magyar Nyelv* 9: 1–14.
- MOZGA EVELIN 2013. Szempontok az -s/-cs képzős ómagyar kori személyneveink vizsgálatához. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 9: 153–167.
- MOZGA EVELIN 2016. A Tihanyi összeírás jövevényszemélyneveinek vizsgálata. A személynévi etimológiák meghatározásának nehézségei. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 12: 69–80.
- MOZGA EVELIN 2018. A Tihanyi összeírás szláv eredetű személyneveiről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 14: 51–71.
- MOZGA EVELIN 2019. A Tihanyi összeírás szláv előzményű személyneveiről 2. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 15: 193–219.
- MOZGA EVELIN 2020. A Tihanyi összeírás német előzményű személynevei. *Magyar Nyelvjárások* 58: 133–163.
- PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC szerk., *A pannonthalmi Szent Benedek-rend története 1–12*. Budapest, Stephaneum, 1912–1916.
- RÁCZ ENDRE 1959–1960. Rövidüléssel alakult becéző nevek a XIV. században. *Néprajz és Nyelvtudomány* 3–4: 69–84.
- RÁCZ ENDRE 1966. A névrövidítéses becézés újabb előfordulásairól. *Magyar Nyelv* 62: 408–420.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára (XIV–XVII. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993.
- SCHLIMPERT, GERHARD 1978. *Slawische Personennamen in Mittelalterlichen Quellen zur deutschen Geschichte*. Berlin, Akademie-Verlag.
- SLÍZ MARIANN 2011. *Anjou-kori személynévtár (1301–1342)*. Budapest, Históriaantik.
- SLÍZ MARIANN 2017. *Személynévtörténeti vizsgálatok a középkori Magyarországról*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1983. Idegen családneveink. *Magyar Nyelvőr* 107: 272–279.
- SZABÓ DÉNES 1954. *A dömösi prépostság adománylevelének hely- és vízrajza*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 85. Budapest.
- SZEGFÜ MÁRIA 1991. A névszóképzés. In: BENKŐ LORÁND szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 188–255.
- TÓTH VALÉRIA 2015. Szempontok latin eredetű személyneveink névtörténeti értékeléséhez. A *Desiderius* névbokra alapján. In: BÁRTH M. JÁNOS–BODÓ CSANÁD–KOC SIS ZSUZSANNA szerk., *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete–Magyar Nyelvtudományi Társaság. 437–447.
- TÓTH VALÉRIA 2016. *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 38. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- VARGA KATALIN 1931. *Becéző keresztnéveink*. Bölcsészettudományi értekezés. Szeged.

Relations Between Base Names and Derivative Names in the Anthroponyms of the Tihany Survey

In my paper I study the relationship between base names and derivative names in the Old Hungarian Era, primarily relying on the anthroponym base of the Tihany Survey from 1211. I highlight those problems mostly which show us that in many cases we may encounter difficulties even in relation to a single name form. My research shows that due to the features of contemporary sources the functional role of names is mostly ungraspable, instead we may have a realistic chance to provide the morphological description of names even if we encounter numerous uncertainties in this area also despite being able to rely on some linguistic signposts.

Keywords: base name, derivative name, Old Hungarian personal names, name shortening, name formation

Mozga Evelin
ORCID: 0000-0002-2968-8764
Debreceni Egyetem
mozga.evelin@arts.unideb.hu

